

Ігор Сердюк

Козаки, посполиті і всі-всі-всі. [Рец.:] Козаки і Посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. — Київ: К.І.С., 2016. — 356 с.

Незважаючи на те, що Полтава претендує на понад тисячолітню історію, домодерний період її розвитку досліджений надзвичайно слабо. Місто не має і фахової синтетичної історії: найбільш якісна нарисова праця авторства Миколи Лятошинського залишається в рукописному варіанті, і, здається, найближчим часом не буде опублікована¹. Навіть «козацька доба», про яку збереглося чимало джерел, окреслена переважно дотично до військових подій чи біографій поодиноких політичних постатей. У цьому сенсі історики Полтави традиційно зверталися до сюжетів Полтавської битви 1709 р. Важливо, що як її співці, так і критики, не вийшли за межі російського імперського нарративу, котрий трактував баталію як центральну подію в історії міста. Всі інші аспекти функціонування великого полкового осередку зазвичай зображуються побіжно і блідо. Тому публікація кожної нової фахової праці з «неполітичної» історії козацької Полтави є помітною науковою подією.

Таким явищем свого часу стала публікація книги Оксани Коваленко «Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова»². В ній Авторка скрупульозно відтворила соціотопографію міста, його вулиці, приватну та адміністративну забудову. На презентації книги хтось із присутніх напівжартома зауважив, що таким чином козацька Полтава віртуально реконструйована, а далі треба заселити її віртуальними мешканцями. Таке віртуальне олюднення відбулося з виходом нової книги Юрія Волошина. Про цю працю й піде мова в запропонованому огляді.

Насамперед зауважу, що ми маємо справу з ґрунтовним дослідженням, котрому професор Волошин віддав понад десять років свого життя. Книга розповідає переважно про два останні десятиліття функціонування міста як полкового центру (60–70-ті рр. XVIII ст.), себто йдеться радше вже про «присмерк», а не про «золоту осінь» Гетьманщини. Важливо, що на першому етапі Автор здійснив публікацію основного джерела своєї (тоді ще майбутньої)

¹ Нариси історії Полтави авторства Лятошинського (1930-ті рр.) зберігаються в Державному архіві Полтавської області.

² Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.

праці – Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Це вимагало додаткових зусиль, але й дозволило краще відчутти документ і повніше реалізувати його потенціал³. Генеральний опис Полтави фіксує мешканців міста у певний момент, тобто дозволяє зробити «поперечний зріз», або ж колективну фотографію соціуму. Тому дослідження Юрія Волошина і є таким собі колективним портретом міського населення з його заняттями, проблемами, конфліктами.

Композиційно книга складається з шести розділів, присвячених найважливішим аспектам функціонування міста. Перший шкід оповідає про міський простір. Йдеться не тільки про соціотопографію, але й про інші дотичні й дуже важливі речі: вартість житла в різних частинах міста та його оренди, ринок нерухомості, комунікації, забезпеченість водою тощо. Читач зможе дізнатися, скільки ж людей проживало на тодішніх «квадратних метрах», і відповісти на нехай і перефразоване Булгаківське питання, чи не зіпсувало тодішніх полтавців «квартирне питання». Надзвичайно важливим аспектом є роздуми довкола поняття «двір», котре істориками Гетьманщини традиційно застосовується без пояснень (як данність чи «річ в собі»). Однак Юрій Волошин намагається простежити розміри двору, підрахувати число його мешканців, пояснити особливості функціонування бездвірних хат та порожніх ділянок. У даному розділі йдеться також про розмежування двох важливих просторових складових полкового центру – фортеці і форштадту. Знання про їхні відмінності є дуже важливими для розуміння міста Гетьманщини як явища.

У другому розділі йдеться про організацію міського самоуправління. Автор не тільки розглядає його ієрархічну структуру, але й аналізує складні й почасти конфліктні взаємодії козацької адміністрації та міського магістрату. Це було наслідком, у тому числі, порівняно пізнього отримання містом магдебурзького права; взагалі Полтава була найбільш східним містом в Європі, куди це право поширилося. Окрім загальних правових аспектів, у книзі на прикладі конкретних життєвих ситуацій показані службові повноваження тих чи тих урядників та можливі зловживання ними. Загалом цей шкід показує істотну особливість саме гетьманського міста – воно було як адміністративним центром на сотенному чи полковому рівні, так і самоврядною одиницею.

Третій розділ найбільший за обсягом і є сюжетним стрижнем усієї книги, оскільки йдеться про мешканців міста. Тут найбільше проявились історико-демографічні зацікавлення Юрія Волошина та хист до аналізу структурних складових міського соціуму. Автор реконструював статеву-вікову структуру населення загалом та характеристики окремих його мікрогруп, як-то козаків, міщан, духовенства і маргіналів. У цьому контексті дуже важливими є роздуми про стану та регіональну ідентичність тогочасних полтавців. Чи відчували вони себе членами єдиної міської спільноти? Як себе ідентифікували? Який сегмент простору вважали своїм і називали «тут», а який чужим та маркували «там» або «десь»? Зрештою, розділ є параграфом про антропоніміку.

³ Йдеться про: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упорядкування, вступ. стаття і коментарі Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.

Наступний сюжет книги теж пов'язаний з історико-демографічними вподобаннями Автора. Тут ідеться про родину і шлюб у широкому контексті – шлюбні стратегії і шлюбні ринки, життя вдів і вдівців, організацію домогосподарств. Юрій Волошин зокрема простежує те, як міський спосіб життя відобразився на чисельності родини та її структурі. У місті, на протигагу сільському населенню, однозначно переважали прості (нуклеарні) родини, тоді як у селах більш поширеними були складні, котрі склалися з представників кількох поколінь. Це підважує тезу Бориса Міронова про ідентичність демографічних процесів у місті й селі в даному регіоні у XVIII ст.

П'ятий розділ книги цікавий не тільки історикам, а й любителям детективів, оскільки в ньому розповідається про злочини і конфлікти на теренах ранньомодерної Полтави. На думку Автора, одним із факторів криміногенності був прикордонний статус міста, котре сусідило із теренами Січі та Слобідських полків. Водночас конфлікти є невід'ємною частиною будь-якого соціуму, а праця історика якраз полягає не в їх переказуванні, а в прочитанні між рядків. Це дозволяє поглянути на систему матеріальних і ментальних цінностей тогочасних полтавців. Більше того, можна спробувати зануритися в світ їхніх моральних переживань та прагнень, як це зробив Юрій Волошин на прикладі мікроісторичного аналізу однієї конкретної справи про дітовбивство на Кобищанах. Прочитання розділу дає підстави говорити про модернізацію, або ж про переплетення «старого» і «нового». Адже за злочини, притаманні традиційному суспільству, застосовувалися покарання, «модернізовані» державою у бік пом'якшення. Це була якраз та сфера, де Просвітництво мало якийсь вплив на мешканців Полтави, однак вплив доволі обмежений і вибірковий. Так, просвітницькі ідеали не зменшили число дітовбивств, але зробили покарання за них менш жорстокими.

В останньому розділі досліджуються такі два важливі аспекти, як стан здоров'я населення та його освіченість. Щодо останнього, то на полтавському матеріалі Автор вкотре спростував історичний міф про тотальну грамотність українців у добу Гетьманщини. Разом із тим, простежено, як у другій половині XVIII ст. починається кволе, але помітне зростання важливості грамотності як соціального капіталу. Думається, що сюжет про хвороби та їх лікування теж буде дуже цікавим потенційному читачеві. Тут ідеться про найбільш поширені хвороби, їх бачення традиційним суспільством та практики лікування. Юрієві Волошину навіть вдалось ідентифікувати перших професійних полтавських лікарів, окреслити коло їх діяльності та обов'язків.

Загалом книга може слугувати гарною ілюстрацією різниці між краєзнавчими та фаховими історичними дослідженнями. Краєзнавці займаються переважно писаннями панегіриків рідному місту, їхні тлумачення доволі поверхові, а схеми аналізу – шаблонні. Саме тому такі тексти цікаві переважно вузькому колу місцевих читачів. Натомість фахова розвідка на прикладі одного міста чи села може показати важливі аспекти функціонування суспільства загалом, адже в її фокусі перебуває людина, а не «велике минуле» маленького населеного пункту. Дослідження Юрія Волошина важливе тим, що вивчає феномен міста через соціальну історію його мешканців. При цьому населення розглядається як

складний організм, структура та сукупність структур й індивідів, котрі функціонували у складній, почасти конфліктній, взаємодії. Окремі складові такої взаємодії були антагоністичними, як то козацька адміністрація та самоуправління за магдебурзьким зразком. Із часом якийсь із цих елементів мусив знищити інший, однак із 1775 р. місто перестало бути полковим центром і стало звичайним повітовим центром Новоросійської губернії.